

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-64-72

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
e-mail: telvak1@yahoo.com

Ольга ГОНЧАР

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>
e-mail: honchar_o_t@ukr.net

Ольга ВЛАДИГА

кандидатка історичних наук, викладачка історії Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>
e-mail: olhavladyha@gmail.com

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ОСВІТУ І НАУКУ ЯК ЧИННИКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Анотація. *Мета дослідження* полягає у відтворенні особливостей бачення М. Грушевським важливості чинників освіти і науки для післявоєнної відбудови українських земель. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми розуміння М. Грушевським освіти та науки як чинників післявоєнної відбудови. **Висновки.** У підсумку відзначено, що М. Грушевський надавав першочергової ваги чинникам освіти та науки для відбудови українських земель після завершення Першої світової війни. На його аргументоване переконання, держава повинна особливо інтенсивно інвестувати в розбудову всіх щаблів україномовної освіти – від початкового до університетського рівнів. При цьому нова освітня програма, вказує історик, має набути максимальної інтернаціоналізації для оперативного засвоєння культурних здобутків західних партнерів. Це має стати запорукою виховання свідомого й освіченого покоління українських громадян, підготовлених для докорінної модернізації всіх сторін життя країни. Перебудова освітніх процесів, переконаний М. Грушевський, має супроводжуватися змінами науково-організаційного плану. Зусилля вченого в цьому напрямку були сфокусовані на створення широкої мережі українських наукових інституцій, модератором діяльності яких повинна була стати національна Академія наук. Саме такий симбіоз освітніх і наукових чинників, аргументував визначний історик, здатний забезпечити швидке та якісне відновлення зруйнованих війною українських земель.

Відзначимо, що за всієї умовності історичних паралелей, запропонований М. Грушевським рецепт національного одужання за незначних коректив вповні придатний для сьогоденної ситуації подолання наслідків російської агресії. Адже путінська реінкарнація рашизму першочергово атакує саме українську культуру, намагаючись вразити основи національної ідентичності й тим самим здолати нашу опірність. Тож власне до питань освіти і науки сьогодні, як і понад століття тому, повинна бути прикута першочергова увага української держави.

Ключові слова: М. Грушевський, Перша світова війна, освіта, наука, післявоєнна відбудова.

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
e-mail: telvak1@yahoo.com

Olha HONCHAR

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Worker of Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>
e-mail: honchar_o_t@ukr.net

Olha VLADYGA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Lviv Professional College of Computer Technologies and Building, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>
e-mail: olhavladyha@gmail.com

**MYKHAILO HRUSHEVSKY ON EDUCATION AND SCIENCE
AS FACTORS OF POST-WAR RECONSTRUCTION**

Abstract. *The purpose of the study is to reproduce the features of M. Hrushevsky's vision of the importance of the factors of education and science for the post-war reconstruction of Ukrainian lands. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty of the article lies in the study of the little-known problem of M. Hrushevsky's understanding of education and science as factors of post-war reconstruction. The article has concluded, that M. Hrushevsky gave primary importance to the factors of education and science for the reconstruction of Ukrainian lands after the end of the First World War. According to his reasoned belief, the state should invest particularly intensively in the development of all levels of Ukrainian-language education - from elementary to university levels. At the same time, the historian points out, the new educational program must be maximally internationalized for the rapid assimilation of the cultural achievements of Western partners. This should become a guarantee of raising a conscious and educated generation of Ukrainian citizens, prepared for the fundamental modernization of all aspects of the country's life. The restructuring of educational processes, M. Hrushevsky is convinced, should be accompanied by changes in the scientific and organizational areas. The scientist's efforts in this direction were focused on the creation of a wide network of Ukrainian scientific institutions, whose activities were to be moderated by the National Academy of Sciences. It is such a symbiosis of educational and scientific factors, as the prominent historian argued, that is able to ensure the quick and high-quality restoration of war-ravaged Ukrainian lands.*

It should be noted that despite all the convention of historical parallels, the recipe for national recovery proposed by M. Hrushevsky with minor adjustments is fully suitable for the current situation of overcoming the consequences of Russian aggression. After all, Putin's reincarnation of russism primarily attacks Ukrainian culture, trying to strike at the foundations of national identity and thereby overcome our resistance. Therefore, today, as well as more than a century ago, the Ukrainian state should pay primary attention to issues of education and science.

Key words: *M. Hrushevsky, the First World War, education, science, post-war reconstruction.*

Постановка проблеми. Сучасний стан російсько-української війни, попри її триваючу кількарічну гарячу фазу, з огляду на небачений у Європі після 1945 р. масштаб руйнувань у багатьох сферах життя, підштовхує представників експертного середовища до проектування перспектив мирного часу. Йдеться про те, щоб напрацювати певні рамкові моделі, які уможливлять оперативно взятися за відновлення уражених наслідками путінського варварства ключових суспільних галузей. І тут все голосніше звучать

пропозиції врахувати чималий досвід відбудови країн світу, що подібно до України мали потребу відновлюватися після воєнних дій високої інтенсивності.

Цілком погоджуючись із корисністю вивчення чужого досвіду, вкажемо на доречність врахування і свого власного. Так, протягом ХХ ст. українські землі неодноразово ставали ареною кривавих зіткнень, що змушувало українців вдаватися до конструювання різних стратегій відновлення нормального життя. Перший такий травматичний досвід був пов'язаний із подіями Великої війни, що принесла нашому народу не тільки чималу розруху, але й відродження української незалежності внаслідок розпаду європейських імперій. Саме в контексті інтенсивного осмислення тогочасною інтелігенцією шляхів направлення зруйнованих військовими подіями сфер життя, постали перші «рецепти» національного одужання. Що цікаво, ключова роль у цих пропозиціях надавалася саме чинникам освіти і науки. Звертаючи увагу колег до цього наразі незауваженого сюжету української інтелектуальної історії, нижче проаналізуємо інтерпретацію винесеної у заголовок статті проблеми у публіцистиці одного з чоловічих громадських діячів першої третини ХХ ст. Михайла Грушевського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публіцистичний доробок М. Грушевського – надзвичайно запитана в середовищі сучасних історіографів частина його інтелектуального доробку. Дослідники протягом кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. нерідко вказують на влучність характеристик ученим подій і тенденцій біжучого життя та чималу прогностичну проникливість його футуристичних конструкцій. У цьому аспекті деякі спостереження знаходимо у розвідках С. Панькової [1], І. Гирича [2], Віталія та Вікторії Тельваків [3–5] та ін. Ці й інші дослідники нерідко влучно намагаються актуалізувати публіцистичний доробок ученого, розглядаючи його у контексті тих численних викликів, що протягом останніх десятиліть поставали перед українством. Продовжуючи цю історіографічну практику, нижче відтворимо бачення автором «Історії України-Руси» вагомості чинників освіти й науки для повоєнного відновлення всіх сфер життя на українських теренах.

Мета статті – відтворити особливості бачення М. Грушевським важливості чинників освіти і науки для післявоєнної відбудови українських земель.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, перші роки Великої війни М. Грушевський прожив далеко від України, адже перебував на засланні – спочатку у Симбірську та Казані, а відтак у Москві [6, с. 247–270; 7, с. 243–265]. Попри статус політичного піднаглядного, він був доволі добре поінформований про життя українців, чий терени вкотре стали ареною зіткнення імперських потуг. Уважно стежачи за пресою, що виходила в Російській імперії, а також листовно отримуючи чимало звісток від земляків з обох боків збручанського кордону, історик доволі добре усвідомлював масштаби трагедії тогоденного українства. Йдеться про нищення солдатами воюючих армій господарської інфраструктури краю, поголовну мобілізацію українців до складу ворожих армій, масову висилку галицької інтелігенції як заручників до російської глибинки й ін. Та найбільш загрозливою ситуація склалася в гуманітарній сфері, адже війна уможливила українофобам всіх мастей безкарно переслідувати ненависні їм прояви українського життя та його активістів. Тому не дивно, що коли після переведення до другої російської столиці у М. Грушевського з'явилася можливість публіцистичної праці, він сфокусував свою увагу саме цих сюжетах. Їхню важливість актуалізували й події на театрі війни, що давали розуміння дедалі ширшим колам громадськості неминучості краху царату. Тож, слушно вважав учений, українській інтелігенції слід приготуватися до проведення широкої освідомлюючої праці серед здеморалізованих війною земляків.

Уперше виразно на цю тему М. Грушевський висловився у статті під назвою «Чергова справа», що вийшла на сторінках березневого числа московського «Променя». Допис був присвячений обговоренню назрілих національних завдань, які слід було реалізувати українській інтелігенції при найменших позитивних змінах у національній політиці на Наддніпрянщині. Такою найбільш вагомою справою вчений вважав започаткування та можливо швидку розбудову українського шкільництва. Саме національна освіта,

аргументовано переконував московський в'язень сумління, створить передумови для розгортання систематичної освідомлюючої праці серед громадянства.

У зв'язку з цим М. Грушевський закликав українських педагогів завчасно приготуватися до організації національної української школи, щоб момент, коли її поява стане можливою, застала громаду забезпеченою всіма потрібними дидактичними засобами. Головне місце в цьому процесі вчений відводив написанню українських підручників з усіх предметів нижчої й середньої школи різних типів. Атестуючи цю справу підручникотворення «пекучою», М. Грушевський наголошував: «Коли в результаті такої організованої енергійної кількомісячної роботи гуртка з'явиться український підручник ботаніки, космографії чи алгебри, приступно написаний, доброю мовою виложений, гурток дасть нашому громадянству безсумнівну культурну вартість, положить свою цеглину в будову будучої української школи, а поки що – подасть в нім підручник самоосвіти для широких кругів всіх тих, що бажають просвіти в народній формі: свідомого українського селянства, робітників, служачих, всього того великого українського народного університету від карпатської Магури до Ельбруса і від Сяну до Куми, який жадібно простягає руки до української інтелігенції по національну освіту» [8, с. 527].

В інтерпретатора публіцистики М. Грушевського є певна спокуса пояснити зроблені ним акценти на важливості освітнього чинника для повоєнної відбудови українських земель фактом тогочасного статусу засланця вченого, що дійсно нерідко змушував вдаватися до самоцензури і звертатися до менш дражливих тем. Втім, громадські дописи вченого наступної революційної доби вказують на те, що згадані акценти були принциповою позицією діяча з державним мисленням, який свідомо визначав пріоритети національного одужання. Так, очоливши революційне українство, М. Грушевський особливу увагу приділив саме розбудові україномовної освіти на Наддніпрянщині. Приміром, вже з перших днів свого перебування біля керма Центральної Ради її голова чимало доклався до активізації діяльності Товариства шкільної освіти. В березні 1917 р. за його ініціативи на зібранні педагогів Кисва була прийнята постанова про скликання Всеукраїнського педагогічного з'їзду з метою вироблення докладної програми розбудови нижчої, середньої та вищої школи. Заохочуючи своїх колег з вищих шкіл взяти участь у цьому педагогічному форумі, М. Грушевський зі шпальт «Вістей з Української Центральної Ради у Києві» так пояснював необхідність його проведення: «Великі події, пережиті нами, ставлять на чергу поруч політичних завдань українського народу також і постулат повності його культурного життя. Потреба широких мас народу, розвій його економічних і культурних сил вимагають українізації школи від споду до верху. Заховуючи права національним меншостям, рахуючися і з обставинами перехідного часу, коли певна частина учнів може показатися непринорованою до українських викладів, ми тим не менше мусимо тепер же приступити до українізації не тільки нижчої і середньої, а й вищої школи на українській землі. Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму» [9, с. 5].

Найбільш містко погляди М. Грушевського на вагомість плекання освіти і науки для побудови успішної держави викладені у його знаній праці «На порозі Нової України: Гадки і мрії», що всіма дослідниками атестується політичним заповітом визначного вченого. У цьому футуристичному творі він бачив Україну високорозвиненою промисловою і сільськогосподарською країною з високим рівнем освіти, культури й науки. Для досягнення цього він пропонував здійснення низки кроків, що звучать напрочуд сучасно. Так, першочергово М. Грушевський наголошував на значущості підвищення мовних компетенцій молоді, що має створити необхідний базис для її освітньої мобільності. При цьому історик підкреслював потребу опанування молодими українцями німецької й, особливо, англійської мов. Обґрунтовуючи вагомість академічних обмінів, голова українського парламенту твердив: «Я вважаю незвичайно корисним таке посилення дітей, звідти й звідси, на піврік, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для присвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя» [10, с. 240].

Прикметно, що М. Грушевський не обмежується інтересами самої тільки молоді, але й звертається до освітніх потреб старших українців. Він вказує, що для людей дорослих

мусять бути також заведені мовні курси, а для державних чиновників певних вищих категорій повинне навіть бути визнане обов'язковим засвоєння котроїсь мови до визначеного терміну. «Тою дорогою ввійде наша суспільність в безпосередню стичність з західною культурою, особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користувалась з рїжних припадкових, запізнених і часто зовсім лихих перекладів, або ще гірше – російських переробок, – відзначає голова Центральної Ради. – Тою дорогою наші спеціалісти ввійдуть в саму лабораторію сеї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцяють нам, що двері її фабрик, лабораторій, дослідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молодіжжю й усякого роду спеціалістами. Буде се відновленням в нових формах того майстерського стажу, який наші «механіки» переходили тому триста і чотириста літ в своїх мандрівках до Німеччини» [10, с. 240].

Поряд із наголошенням на вагомості контактів із німецькою культурою, М. Грушевський вказує на потребу тіснішої освітньої кооперації українців з американським світом. За його цікавим спостереженням, домінування в німецькій освіті теоретичних компонентів повинно бути збалансоване практичним спрямуванням американської школи. При цьому, відзначає публіцист, освітні контакти з американськими вищими школами повинні бути значною мірою полегшені завдяки чималій присутності на «землі Вашингтона» численної української діаспори. Власне її завданням стане модерування освітньої мобільності земляків у Новому Світі. «Наш край, – підсумовує М. Грушевський, – жде армії спеціалістів, котрі підняли б переліг, запущений попередніми століттями, і підняли його з того економічного занедбання, в яким зіставила його нам Росія» [10, с. 246].

Доволі модерно звучать і пропозиції М. Грушевського стосовно реформи освіти, якої вимагали виклики повоєнного часу. Вчений наголошує на потребі запровадження обов'язкової не тільки початкової, але й середньої й середньо спеціальної освіти. При цьому, твердить він, така освіта має активно проникати в українське село, яке є своєрідним резервуаром поповнення кадрів української інтелігенції. Нова українська школа, продовжує голова Центральної Ради, повинна позбутися властивого «старорежимній» освіті домінування теоретичних курсів і стати можливо практичною для дитини, даючи їй підставові знання та вміння для гармонійного входження у доросле життя.

Подібно, вказує М. Грушевський, і в сфері вищої школи повинні відбутися суттєві зміни. Вчений говорить про необхідність, поряд із існуванням кількох класичних університетів, закладання широкої мережі вищих навчальних закладів спеціального професійного спрямування, які б давали своєму випускникові конкретний фах, важливий для економічного перетворення українських теренів. «Взагалі було б бажано, – висновує М. Грушевський, – щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який, одначе, крім свого спеціального стажу пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі немає ніякого практичного значіння. В сім напрямі повинна бути переведена реформа школи, бо теперішня з сього погляду не витримує критики» [10, с. 246].

Поряд із проблемами освіти, в своєму футуристичному нарисі голова Центральної Ради піднімає й питання створення наукової інфраструктури відродженої України. Історик переконує: «Без «високої», так би сказати, чи «чистої» науки ні освіта, ні школа, ні популярна література, ні, навіть, публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті – се той фундамент, той рівень, по котрому рівняється все» [10, с. 248]. З огляду на це, наголошує М. Грушевський, Україна повинна мати власну Академію наук і через неї забезпечити можливість зайнятись «чистою» наукою людям, які виявляють до цього потрібний хист і енергію. Поряд із цим, повинна постати відповідна цьому інфраструктура – національна бібліотека, а також архіви й музеї, «котрі повинні густою сіттю покрити всю територію, стати невідмінним атрибутом не тільки кожної землі й її центру, а й кожного міста» [10, с. 248].

Окремо у той час М. Грушевський звернувся і до питання реформи змісту освіти з огляду на запити новоствореної української держави. Вповні очікувано, що він при цьому зосередився на осмисленні нових практик викладання історії. В знаному есе «Історія й її

соціально-виховуюче значіння» вчений всебічно обґрунтував головну свою дидактичну тезу – «історична наука все більш рішучо переходить на точку погляду історії людства» [11, с. 269]. Голові парламенту йшлося про те, щоби виправити тогочасну методичну моду абсолютизації винятково власного минулого, що формує у майбутнього громадянина викривлене уявлення про оточуючий світ. Натомість всесвітня історія, вставляючи історичну картину окремого краю чи народу в загальну перспективу, дає відповідний масштаб для об'єктивної оцінки її змісту, запобігаючи переоцінці глорифікованих старою школою національних мотивів, інтересів, заслуг і обов'язків зі становища загального історичного процесу. «В епохи інтенсивного національного будівництва, – пояснює М. Грушевський, – такі корективи против гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених до затрати всякої об'єктивності» [11, с. 273].

Поряд із щойно проаналізованими теоретичними рефлексіями М. Грушевського, він чимало спричинився до практичної розбудови освітнього і наукового сегменту молодій державі. Так, голова українського парламенту в найактивніший спосіб долучився до організації і проведення двох Всеукраїнських учительських з'їздів, учасники яких запропонували програму створення нової української школи. Під час роботи згаданих форумів М. Грушевський запропонував ліквідувати властиву колишній освітній системі багатоступеневість і створити єдину школу, в якій молодь протягом років отримала б можливість безкоштовно навчатися з подальшим вступом до вищих навчальних закладів. Поряд із цим авторитетний педагог активно долучився до підготовки проєкту українізації вищих шкіл на Наддніпрянщині. Також він був причетний до обговорення ініціативи зі створення Науково-педагогічної Академії наук [12, с. 36]. Підсумовуючи масштабність зусиль голови парламенту з розбудови освітнього сегменту молодій державі, О. Пластун вказав: «Отже, УЦР на чолі з М. Грушевським, а також органи народної освіти та громадські організації України приклали титанічні зусилля для того, щоб збудувати і розширити мережу національних українських початкових і середніх шкіл, що було принципово новим у порівнянні з дореволюційною системою освіти в Україні. Завдяки їм, впродовж березня 1917 – квітня 1918 рр., було відкрито близько 5,4 тис. українських початкових шкіл, 321 вища початкова школа, 55 гімназій і середніх шкіл, з-поміж цього, викладання українознавчих предметів було впроваджено в більш ніж ста середніх школах та інших навчальних закладах тогочасної України» [13, с. 169].

Ще більш інтенсивною була діяльність М. Грушевського з організації наукової мережі молодій державі. Одразу після повернення до Києва визначний історик, попри дедалі інтенсивнішу державотворчу працю, відновлює роботу очолюваного ним від 1907 р. Українського наукового товариства та його періодичних видань (передусім часопису «Україна») [14, с. 87]. Саме ця інституція, вважав голова парламенту, повинна була стати інституційною основою постанови національної Академії наук. Свідченням цьому є те, що 29 березня 1917 р. на загальному зібранні УНТ М. Грушевський ініціював обрання комісії з 12 осіб, які мали б опрацювати статут майбутньої Академії та з'ясувати фінансовий аспект цієї важливої справи. З огляду на це, саме автор «Історії України-Руси» вважається одним із найбільш авторитетних ідеологів національної Академії наук [12, с. 35–36]. Недарма саме йому, незважаючи на політичний антагонізм, гетьман П. Скоропадський за посередництва В. Вернадського запропонував очолити найвищу національну наукову інституцію. Втім, як знаємо, в цій справі Грушевський-політик переміг Грушевського-вченого і він відмовився.

Не менш інтенсивною була діяльність М. Грушевського з організації української освіти і науки протягом п'яти років його еміграційних поневірянь. У першому випадку першочергово згадаємо його діяльний внесок у розробку концепції та навчальних планів таких авторитетних вищих освітніх закладів на вигнанні, як Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова та Українська господарська академія у Подєбрадах [15]. Втім, як знаємо, попри те, що історик був у числі фундаторів цих високих шкіл на еміграції, через низку морально-психологічних та суспільно-політичних обставин

він не зміг на практиці реалізувати свої методичні задуми. Це стало причиною того, що поза матірніми землями не постало наукової школи української історіографії, яку міг би заснувати лише вчений масштабу М. Грушевського [16].

Значно ефективнішими були його зусилля з організації наукового життя на еміграції. Тут першочергово слід згадати створення істориком Українського соціологічного інституту – першої інституції такого плану в нашій інтелектуальній культурі. Попри скромність фінансових фондів, УСІ проявив чимало академічну активність і став вмілим модератором культурного життя емігрантів. Прикметно, що засновуючи цю інституцію в умовах краху національної державності М. Грушевський надавав їй функції народного дипломатичного представництва. За вже виробленою традицією вчений згуртував довкола УСІ гроно однодумців, які розгорнули різнопланову лекційну, просвітницьку і наукову діяльність. Вона мала на меті духовне відновлення українців, що втікаючи від війни залишили рідні терени в пошуках кращої долі [17]. Після свого повернення до Києва в 1924 р. М. Грушевський мав намір перенести УСІ на Наддніпрянщину і перетворити його на один із інститутів Всеукраїнської Академії наук, але більшовицька влада через небажання інтелектуальної конкуренції заблокувала цю ідею.

В опанованій комуністами Україні М. Грушевський вже не мав повноцінної можливості для розбудови структур української науки за власним планом. Але і в цих обмежених умовах, використовуючи посаду очільника історичних установ ВУАН, він створив численні комісії (історії Києва і Правобережної України, районного дослідження Полудневої України, історії Лівобічної України, бібліографії української історії, історії освіти на Україні та ін.), що мали на меті нейтралізувати ідейні впливи нової влади та зберегти питомо українські академічні традиції [12, 179–192]. Очолювана М. Грушевським Науково-дослідна кафедра історії України проводила й активну педагогічну працю, підсумком якої стала його київська історична школа, представники якої чимало доклалися до появи феномену Розстріляного Відродження [18]. Як знаємо, успіх починань вченого на цьому полі гвалтовно зруйнував сталінський «великий перелом».

Насамкінець дещо скажемо про науково-освітню саморефлексію М. Грушевського. Перебуваючи ціле своє життя в авангарді освідомлюючої праці української інтелігенції, вчений наголошував на важливості її масовості, як головної передумови ефективності. З огляду на це, визначний інтелектуал бачив себе лише одним із представників грона українських просвітян. Він ініціював вшанування пам'яті про покоління культурних діячів, чий імена забулися під впливом багатовікової боротьби з українством, хоча властиво їхня праця склала підмурівок модерного національного відродження. Тож не випадково, що у подячному виступі на своєму 60-ти річному ювілеї він звернувся до присутніх з пропозицією згадати цих безіменних працівників на полі української культури і науки: «Ще більше годиться нам, українським науковим робітникам, в це наукове свято пригадати собі цього незвісного масового українського наукового робітника, що пройшов і попросту ліг кістками на цім шляху, зарівнявши своєю масою його провалля й рови. Його могилу затоптали ботфорти поліції, заїздили тріумфальні колісничі старої царської імперії – але його діло не вмерло й дало свої наслідки» [19, с. 349].

Висновки. Як засвідчило проведене дослідження, М. Грушевський надавав першочергової ваги чинникам освіти та науки для відбудови українських земель після завершення Першої світової війни. На його аргументоване переконання, держава повинна особливо інтенсивно інвестувати в розбудову всіх щаблів україномовної освіти – від початкового до університетського рівнів. При цьому нова освітня програма, вказує історик, має набути максимальної інтернаціоналізації для оперативного засвоєння культурних здобутків західних партнерів. Це має стати запорукою виховання свідомого й освіченого покоління українських громадян, підготовлених для докорінної модернізації всіх сторін життя країни. Перебудова освітніх процесів, переконаний М. Грушевський, має супроводжуватися змінами науково-організаційного плану. Зусилля вченого в цьому напрямку були сфокусовані на створення широкої мережі українських наукових інституцій, модератором діяльності яких повинна була стати національна Академія наук. Саме такий

симбіоз освітніх і наукових чинників, аргументував визначний історик, здатний забезпечити швидке та якісне відновлення зруйнованих війною українських земель.

Відзначимо, що за всієї умовності історичних паралелей, запропонований М. Грушевським рецепт національного одужання за незначних коректив вповні придатний для сьогоденної ситуації подолання наслідків російської агресії. Адже путінська реінкарнація рашизму першочергово атакує саме українську культуру, намагаючись вразити основи національної ідентичності й тим самим здолати нашу опірність. Тож власне до питань освіти і науки сьогодні, як і понад століття тому, повинна бути прикута першочергова увага української держави.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках проекту фундаментального дослідження «Освіта і наука як чинники післявоєнної відбудови: історичний досвід, уроки для України» (державний реєстраційний номер: 0124U000787).

Список літератури

1. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2018. 305 с.
2. Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917–1919). В кн.: Грушевський М. Повороту не буде!: Соціально-політичні праці 1917–1918 рр. Харків: Видавель Савчук О.О., 2015. С. 9–42.
3. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
4. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
5. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 28. С. 347–371.
6. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
7. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
8. Грушевський М. С. Чергова справа. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 3*. Львів: Світ, 2005. С. 522–527.
9. Грушевський М. С. Звернення «До українців – професорів і преподавателів вищих шкіл». *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4. Кн. 1*. Львів: Світ, 2007. С. 5.
10. Грушевський М. С. На порозі Нової України: Гадки і мрії. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4. Кн. 1*. Львів: Світ, 2007. С. 225–266.
11. Грушевський М. С. Історія й її соціально-виховуюче значіння. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4. Кн. 1*. Львів: Світ, 2007. С. 267–278.
12. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. Київ, 1993. 320 с.
13. Пластун О. В. М. С. Грушевський як організатор освіти в добу УЦР (березень 1917 – квітень 1918 р.). *Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку*. Київ; Бар, 2016. С. 165–169.
14. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. Київ, 1998. 243 с.
15. Ульяновський В. Чому не було створено «празьку історичну школу» Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 209–256.
16. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 181–203.
17. Матяш І. Український Соціологічний Інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. *Український історик*. 2000. № 4. С. 44–56.
18. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 433 с.
19. Грушевський М. С. Виступ М. Грушевського на ювілейному засіданні з нагоди 60-х роковин від дня його народження та 40-річчя наукової праці (3 жовтня 1926 р.). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 4. Кн. 2*. Львів: Світ, 2013. С. 345–349.

References

1. Pankova, S. M. (2018). *Journalism of Mykhailo Hrushevskiy as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century*: thesis candidate history Sciences: 07.00.06. Kyiv [in Ukrainian].
2. Hyrych, I. (2015). Mykhailo Hrushevskiy: journalism of the Ukrainian revolution (1917–1919). In: Hrushevskiy M. *Povorotu ne bude! : Sotsialno-politychni pratsi 1917–1918 rr.* [Hrushevskiy M. There will be no return!: Social and political works of 1917–1918]. Kharkiv: Vydavets Savchuk O.O., 942. [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2008). *The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2012). *The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Drohobych [in Ukrainian].
5. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskiy and the magazine “Dilo”: cooperation, conflicts, reception (until 1914). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 28, 347–371 [in Ukrainian].
6. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times*. Kherson [in Ukrainian].
7. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy, M. S. (2005). The next thing to do. *Hrushevskiy M. S. Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 3 [Works: in 50 volumes, V. 3]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 522–527 [in Ukrainian].
9. Hrushevskiy, M. S. (2007). Address “To Ukrainians – professors and teachers of higher schools”. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 4. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 4. B. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 5 [in Ukrainian].
10. Hrushevskiy, M. S. (2007). On the threshold of New Ukraine: Hatreds and dreams. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 4. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 4. B. 1]*. 225–266 [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. S. (2007). History and its social and educational significance. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 4. Kn. 1 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 4. B. 1]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 267–278 [in Ukrainian].
12. Sokhan, P. S., Ulyanovsky V. I., Kirzhaev S. M. (1993). *M. S. Hrushevsky and Academia: idea, competition, activity*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Plastun, O. V. (2016). M. S. Hrushevskiy as an organizer of education during the days of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (March 1917 – April 1918). *Barska zemlia Podillia: yevropeiska spadshchyna ta perspektyvy staloho rozvytku [Bar land of Podillia: European heritage and prospects for sustainable development]*. Kyiv; Bar, 165–169 [in Ukrainian].
14. Onoprienko, V., Reent, O., Shcherban, T. (1998). *Ukrainian Scientific Society: 1907–1921*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Ulyanovskiy, V. (2002). Why Hrushevskiy’s “Prague Historical School” was not created. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 209–256 [in Ukrainian].
16. Telvak, V. (2008). The activity of Mykhailo Hrushevskiy during the emigration period in discussions of the first half of the 20s. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 18, 181–203 [in Ukrainian].
17. Matyash, I. (2000). Ukrainian Sociological Institute of M. S. Hrushevskiy: main directions and stages of activity. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 4, 44–56 [in Ukrainian].
18. Yurkova, O. V. (1999). *Activities of the research department of the history of Ukraine of M. S. Hrushevskiy (1924–1930)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, [in Ukrainian].
19. Hrushevskiy, M. S. (2013). Speech by M. Hrushevskiy at the jubilee meeting on the occasion of the 60th anniversary of his birth and the 40th anniversary of scientific work (October 3, 1926). *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 4. Kn. 2 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, V. 4. B. 2]*. Lviv: “Svit” Publishing House, 345–349 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 21.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024